

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 25, No. 4, Winter 2026, 51-80
<https://www.doi.org/10.30465/crtls.2026.52091.2936>

Sociological Methodology, Historical Research, and Challenges Thereof:

A Critical Review on the Book

***“The Structure of Religious Thought and Institution in Safavid Persia”
(History of Religious Changes in Iran during 10th-12th AH)***

Koosha Vatankhah*

Abstract

Rise of Akhbārī school of jurisprudence in Eleventh/Seventeenth century under Safavids led Imami religious establishment into a determining process. Akhbārī invitation caused dramatic changes to the extent that contemporary Safavid Scholars were made to pay special attention to this case. Taking a sociological approach, Mansur Sifatgol is a prominent historiographer who has made a significant effort to study Imami religious establishment under Safavids. In his book *“The Structure of Religious Thought and Institution in Safavid Persia”*, he has put a special stress on religious institutional changes during Eleventh/Seventeenth century and in doing so, he makes a comparison between political and religious structural changes which is a considerable achievement in historical studies. However, his analysis has been established based on a particular notion of Akhbārī theory which is to a great extent influenced by anti-rational reading of Akhbārīsm. Confessing to the importance and significance of the accomplishments of the book, this paper, from a critical perspective, concentrates on how Sifatgol perceives Akhbārī jurisprudential approach.

Keywords: Akhbārī, Astarabadi, ijtihad, Shia Jurisprudence, Sociology of Shiism, Usūlī.

* PhD in Social Knowledge of Muslim Thinkers, University of Tehran, Faculty of Social Sciences, Tehran,
Iran, kooshavatankhah@gmail.com

Date received: 14/10/2025, Date of acceptance: 12/02/2026

Introduction

This study presents a critical evaluation of Mansur Sifatgol's *"The Structure of Religious Thought and Institution in Safavid Persia"*, a seminal work distinguished by its application of a Weberian sociological framework to the religious transformations of Safavid Iran. While acknowledging the book's methodological significance and its focused attention on religious relations as drivers of historical change, this paper identifies a fundamental flaw in its foundational premise. The central argument posits that Sifatgol's entire analysis of the Akhbārī-Uṣūlī dispute is heavily influenced by an "anti-rational reading" of the Akhbārī school. Consequently, his characterisation of Akhbārīsm through concepts like "intellectual stagnation," a "return to Salafī thought," and "traditionism" is a distortion. This paper seeks to challenge this narrative by proposing an alternative, "immanent" understanding of the Akhbārī movement, not as intellectual rigidity, but as a profound methodological transformation aimed at restoring certainty in legal derivation.

Materials & Methods

The research employs a critical-comparative methodology to analyse the work of Mansur Sifatgol. The primary material is Sifatgol's book itself, with its key arguments and analytical frameworks being systematically deconstructed. The critique is structured around five central axes of Sifatgol's project: (1) the correspondence between political decline and Akhbārī intellectual stagnation, (2) the equation of Akhbārīsm with a Salafī return to traditionism, (3) the portrayal of Akhbārīsm as a socio-political reaction against the state, and (4) its presumed inherent conflict with philosophy and mysticism. The method involves contrasting Sifatgol's interpretations with a direct re-reading of primary Akhbārī texts, such as those by Muḥammad Amīn Astarābādī, and the conceptual framework provided by contemporary scholars like al-Samāhījī's category of the "mujtahid-muḥaddith." This internal textual evidence is used to test the validity of Sifatgol's external sociological attributions against the school's own epistemological logic.

Discussion & Results

The analysis reveals significant discrepancies between Sifatgol's narrative and the internal dynamics of the Akhbārī school. The discussion of results is organised into four key findings:

1. On Intellectual Stagnation:

Sifatgol's correlation of Akhbārī dominance with the Safavid state's "period of consolidation and decline" is identified as an ex post facto explanation. The study finds that Akhbārīs, characterized as "mujtahid-muḥaddiths," were products of rational education who critically attacked the principle of "consensus" (ijmā') precisely to create more freedom in jurisprudence, thus displaying the very "ijtihādī dynamism" Sifatgol denies them.

2. On Salafism and Traditionism:

The finding challenges the notion of a "return." Astarābādī's call for scriptural primacy is reinterpreted not as a regressive imitation of early scholars but as a new methodological demand for a certainty-oriented approach against the conjecture-based ijtihād of the Ḥilla school.

3. On Political Reaction:

The analysis finds that Sifatgol's model overlooks the diversity amongst jurists. Astarābādī's critique was directed at a specific theory of ijtihād, not the institution of ijtihād or clerical authority itself, negating the idea of a fundamental political revolt.

4. On Conflict with Philosophy:

Sifatgol's claim of Astarābādī's anti-philosophical stance is refuted through textual evidence. It is shown that Sifatgol misidentifies the targets of Astarābādī's critiques and overlooks Astarābādī's own deep concern for a rigorous education in the rational sciences, thus invalidating the myth of Akhbārī irrationalism.

Conclusion

The paper concludes that the failure of Sifatgol's influential project lies not in its attempt to link jurisprudential theories with social conditions, but in its uncritical adoption of a late, stereotypical, and anti-rationalist reading of Akhbārīsm. By imposing a political model of "decline" onto a complex theological movement, Sifatgol's analysis fundamentally misrepresents the internal epistemological vitality of the Akhbārī school. This case study demonstrates a critical pitfall in historical sociology: the imposition of external social categories can distort the object of study if its immanent intellectual logic is not first thoroughly understood. The study

underscores the necessity for a fundamental revision in the historiography of the Akhbārī-Uṣūlī dispute.

Bibliography

- Abdi, Z. (2017), Shia Ulama and the Political Thought in the late 12th AH: Yousif Bahrānī and Vahīd Bīhbīhānī, *A Quarterly for Shi'a Studies*, No. 59, Autumn, pp. 3-78 (in Persian)
- Abisa'ab, R. J (2015), "Shi'i Jurisprudence, Sunnism and the Traditionist Thought (akhbari) of Muhammad Amin Astarabadi", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 47, pp. 5-23
- Abisa'ab, R. J. (2022), *Prologue to Dāneshnāme-yi Shāhī*, Tehran: Institute of Islamic Studies McGill University (in Persian)
- Abisaab, R. J. (2017), *Converting Persian: Religion and Power in the Safavid Empire*. Translated by M. Sifatgol. 2ed Edition. Tehran: Publications of Research Institute for Islamic Culture and Thought (in Persian)
- Al-e-Ghafour, S. M. (2005), *Ulama and their Political Positions in Akhbari/Usuli Schools*, Qom: Bustan Ketab Publications (in Persian)
- Astarabādī, M. A. (2005). *al-Fawā'id al-Madaniyya*. with Nūr al-Dīn al-Mūsawī al-'Āmilī's *al-Shawāhid al-Makkiyya* in the footnotes, Qom: Nashr-e- Islāmī Institution (in Arabic)
- Eslami, Rouhollah (2010), *Rise and Decline of Akhbari School in the 18th/12th Century: A Sociological Study*, MA Thesis, Allameh Tabataba'i University (in Persian)
- Ezadi, K. & Gerami, S.M.H (2010), *Conceptual History of 'Akhbārī'*, *Hadith Studies*, No. 3, pp. 147-166 (in Persian)
- Fayez, Q. & Sharifi, M. (2014), "Rise, Evolution, and Continuity of Akhbārīsm", *Journal of Ketab-e-Qayyem*, No. 11, pp. 213-250 (in Persian)
- Gleave, R (2007), *Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbari Shi'i School*, Leiden
- Gleave, R. (1996), *Akhbari Shi'i Jurisprudence in the Writings of Yusuf b. Ahmad al-Bahrani (d. 1186/1772)*, PhD Dissertation, University of Manchester
- Hasanpoor, M.H. & Zolfaghari, M. (2022), *The Position of Shiite Jurisprudents in the Religious and Social Relations of Iran in Safavid Era*, *History of Islam*, Vol. 22, Issue 87, No. 87, pp. 219-248 (in Persian)
- Hoseinzadeh Yazdi, M. & Vatankhah K. (2022), *Sociological Insights into Secularist Reading of Akhbarism: A Critical Consideration*. *Quarterly of Social Studies Research in Iran*, Vol. 10, No. 4: 1237-1260 (in Persian)
- Hoseinzadeh Yazdi, M. & Vatankhah K. (2022), *Akhbārīsm and Anti-rational Theme: Re-Considering a Misconception*, *Quarterly Journal of History of Islam and Iran*, Vol.32, No.53, pp. 79-100 (in Persian)
- Keyvani, M. (2003), "The Structure of Religious Thought and Institution in Safavid Persia", *Jahan-e-ketab*, No. 179-180, pp. 38-39 (in Persian)

55 Abstract

- Mobin, A. (20023), An Introduction to 'The Structure of Religious Thought and Institution in Safavid Persia', *Ketab-e-Mah*, No. 68-69 (in Persian)
- Modarresi, H. (1989), An Introduction to Shi'i Law, Translated by M.A. Fikrat, 1st Edition, Mashhad: Astān-e- Quds Radavi Publications (in Persian)
- Newman, A. (1992), The Nature of the Akhbārī/Uṣūlī Dispute in Late Ṣafawid Iran, Part 1: Abdallāh al-Samāhijī's *Munyat al-Mumārīsīn*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 55, No. 1, pp. 22-51
- Newman, A. (1992), The Nature of the Akhbārī/Uṣūlī Dispute in Late Ṣafawid Iran, Part 2: The Conflict Reassessed, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 55, No. 2, pp. 250-261
- Qayemi Nik, M.R.(2016), Social Thought of Imami Jurisprudents: Shaykh Mufid and Sayyid Murtada, PhD Dissertation, University of Tehran (in Persian)
- Rajabi M. H. (2005): Akhbari Uprising under Safavids: Causes and Background, PhD Dissertation in History and Civilisation of Islamic Nations, University of Tehran
- Saboorian, M. (2019), Shia Emulation Administration, Tehran: Research Centre for Culture, Art, and Communication, Second Edition (in Persian)
- Sifatgol, M. (2003): Safavid Administration of Avqaf: Structure, Changes, and Functions (1077-1135/ 1666-1722) in: A. J. Newman (ed.): *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, Leiden: Brill
- Sifatgol, M. (2002), The Structure of Religious Thought and Institution in Safavid Persia: A History of Religious Changes in Iran (10th -12th AH Centuries), Tehran: Rasā Institute of Cultural Services (in Persian)
- Tāremī, H., "Mīrzā Mahdī Gharavī Isfahānī and Akhbārīsm: A Comparative Study of Approach and Agenda"-Part I, *Safineh Journal*, No. 34, pp. 145-169, 2012 (in Persian)
- Vatankhah, K. (2021), Muslim Scholars and the Problematic of Reason: Al-Astarabadi, al-Allama al-Hilli, and al-Shaykh al-Ansārī; Reconstructing a Trialogue, PhD Dissertation, University of Tehran (in Persian)
- Weber, Max (1949): *The Methodology of the Social Sciences*, Translated & Edited by Edward A. Shils and Henry A. Finch
- Yahyayi, A. (2016), "The Structure of Religious Thought and Institution in Safavid Persia": A Critical Study, *Journal of Historical Research*, No. 52, pp. 179-195 (in Persian)
- Yousefi, S.M. (2010), Foucauldian Theory of History: Necessary Adjustments to be Applied in Iran, MA Thesis, Allammeh Tabatabayi University (in Persian)
- Zarghi, M. et al. (2016), Who is Akhbārī?, *Journal of Islamic Studies: Fiqh & Usul*, No. 104, pp. 25-63 (in Persian)

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن:

نقد و ارزیابی کتاب ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران (تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری)

کوشا وطن‌خواه*

چکیده

ظهور مکتب فقهی اخباری در سده یازدهم، مقارن پادشاهی صفویان، نهاد دینی امامیه را در مسیری سرنوشت‌ساز قرار داد. دامنه تأثیرگذاری نظریه اخباری بر فقهت و اجتهاد امامیه به اندازه‌ای بود که توجه اغلب تاریخ‌نگاران و صفوی‌پژوهان از جمله منصور صفت‌گل را به خود جلب کرده است. چشم‌انداز جامعه‌شناختی صفت‌گل در مطالعه دگرگونی‌های نهاد دینی سده یازدهم واجد ارزش‌ها و نوآوری‌های فراوانی است از جمله این‌که با ایجاد تناظری میان منحنی تغییرات ساختار سیاسی و ساختار دینی، این دو را در پیوند با یکدیگر مطالعه نموده اما انتقاد وارد بر پروژه تحقیقاتی او این است که تحلیل خود را بر مبنای درک خاصی از مضمون نظریه اخباری استوار کرده که به شدت تحت تأثیر خوائش عقل‌ستیزانه از اخباریان قرار دارد. در این مقاله ضمن تأکید بر اهمیت و ارزشمندی دستاوردهای کتاب «ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران» برای تاریخ‌نگاری نهاد دینی امامیه در سده یازدهم و دوازدهم هجری، به کمک روش مقایسه‌ای روایت صفت‌گل از رهیافت فقهی مکتب اخباری را نقادی کرده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: اخباری، اصولی، اجتهاد، استرآبادی، فقه شیعی، جامعه‌شناسی تشیع.

* دکتری دانش اجتماعی مسلمین، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، kooshavatankhah@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۳

۱. مقدمه

از منظر جامعه‌شناختی نظریه‌های فقهی در نسبت با شرایط اجتماعی هر دوره تکوین می‌یابند. مکاتب مختلف حول چگونگی این ارتباط اختلاف نظر دارند اما بحث ما وجود یا عدم این ارتباط نیست و حتی مسأله چگونگی این ارتباط نیز نیست. آنچه برای ما جلب توجه می‌کند مضمونی است که نویسندگان مختلف از جمله نویسنده کتاب «ساختار نهاد و اندیشه دینی» به محتوای مکاتب فکری برای مثال مکتب فقهی اخباری نسبت می‌دهند و از آن مهم‌تر شکل مقوله‌بندی پژوهش‌گرانی است که به نحوی با دگرگونی‌های صورت گرفته درون نهاد دینی امامیه در سده یازدهم و به‌طور خاص حوزه اخباری‌پژوهی ارتباط برقرار کرده‌اند. همان‌طور که می‌دانیم همیشه حدی از اختلاف نظر میان علمای دین وجود داشته اما در سده یازدهم هجری نهاد دینی امامیه با بحثی جدی و تعیین‌کننده مواجه شد. محمدمامین استرآبادی (م. ۱۰۳۶ق.) از علمای امامی‌مذهب ساکن حجاز با انتشار مجموعه آثاری انتقادی بانی رهیافتی در فقاہت و اجتهاد امامیه شد که اخباری‌گری نام گرفت. اخباریان نسبت به سازوکار اجتهاد مرسوم آن زمان انتقادهای جدی وارد کردند و خواهان التزام بیشتر به مبانی سنت شیعی شدند. جنبش فقهی اخباری سرمنشأ تحول بزرگی در تاریخ فقاہت و اجتهاد امامیه شد و تأثیری ماندگار از خود باقی گذاشت به همین دلیل در اغلب آثار مرتبط با صفوی‌شناسی توجه به این مبحث مشاهده می‌شود. منصور صفت‌گل از جمله پژوهندگانی است که در اثر پژوهشی مهم خود «ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران سده یازدهم و دوازدهم» به این دگرگونی توجه کرده و آن را جدی گرفته است. مباحث این کتاب ناظر به تحولات دینی ایران در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری مطرح شده و از این نظر درون یک منظومه نظری قرار می‌گیرد. منظومه‌ای که خود در پاسخ به پرسش‌های معینی شکل گرفته است. از این رو برای صورت‌بندی رویکرد نویسنده در تاریخ‌نگاری دگرگونی‌های اندیشه فقهی امامیه پاسخ‌های او به پرسش‌های محوری حوزه اخباری‌پژوهی را در مقایسه با پاسخ سایر صاحب‌نظران این حوزه تجزیه و تحلیل کرده‌ایم.

۲. معرفی اثر و اهمیت آن

کتاب «ساختار و نهاد اندیشه دینی» از دو جهت حائز اهمیت است؛ نخست از این نظر که نویسنده در این کتاب برای مطالعه تاریخ ایران چارچوب نظری مشخصی به کار گرفته و تکیه کار خود را بر جامعه‌شناسی وبری قرار داده است. و بر تاریخ‌نگاری را مقدمه‌ای

ضروری برای تحلیل‌های تجربی جامعه‌شناختی می‌دانست. به اعتقاد او مفاهیم و نظریه‌های جامعه‌شناختی ابزاری برای درک واقعیت تاریخی انضمامی محسوب می‌شوند و بدون قواعد عمومی جامعه‌شناختی یا به تعبیر او «دانش نومولوژیک»، تبیین‌های تاریخی در سطح یک گزارش باقی می‌مانند و به سطح دانش علمی ارتقا نمی‌یابند. از سوی دیگر نظریه‌های جامعه‌شناختی نیز زمانی ارزش می‌یابند که در بستر واقعیت‌های تاریخی به کار گرفته شوند (بنگرید به وبر، ۱۹۴۹). برای آن‌که به اهمیت کار صفت‌گل در اتخاذ رهیافت جامعه‌شناختی در مطالعه تاریخ ایران دوره صفوی پی ببریم کافی است در نظر داشته باشیم که در اغلب پژوهش‌های تاریخی ایرانی پیوند معناداری میان وثیق میان دو رشته تاریخ و جامعه‌شناسی برقرار نمی‌شود (بنگرید به یوسفی ۱۳۸۹: ۴۶). در چنین شرایطی کوشش صفت‌گل ارزشی دوچندان می‌یابد که نیازمند نقادی و ارزش‌یابی است.

دوم از این نظر که صفت‌گل در کتاب «ساختار و نهاد اندیشه دینی» جایگاه ویژه‌ای به مناسبات دینی اختصاص داده و نقش و تأثیر آن را در تحولات تاریخی بررسی کرده است. به این ترتیب غیر از اینکه از معدود تاریخ‌نگارانی است که به سراغ یافتن ریشه‌های اقتصادی و اجتماعی و فکری ساختار نهاد و اندیشه دینی ایران عصر صفوی رفته (کیوانی ۱۳۸۲: ۳۸)، موضع خاصی نیز نسبت به تاریخ فقاهت و اجتهاد امامیه اتخاذ کرده که لاجرم دگرگونی‌های دینی سده یازدهم را در همان جهت توضیح داده است.

از سوی دیگر جایگاه صفت‌گل در مقیاس جهانی نیز قابل توجه است. رولا جردی ابی‌صعب در کتاب «تغییر مذهب در ایران» آشکارا از مباحث صفت‌گل در پژوهش «ساختار نهاد و اندیشه دینی» تأثیر پذیرفته است. از آن طرف این کتاب را خود صفت‌گل ترجمه کرده و مقدمه‌ای عالمانه بر آن افزوده که در مقایسه با سایر آثاری که به فارسی ترجمه می‌شوند نمونه‌ای کم‌نظیر محسوب می‌شود هر چند از میزان رضایت مؤلف اطلاع چندانی نداریم (برای اطلاع بنگرید به ابی‌صعب ۱۴۰۰: ۱۶). تألیف یک فصل از کتاب اندرو نیومن (بنگرید به صفت‌گل ۲۰۰۳: ۳۹۷-۴۰۸)، همکاری با رابرت گلیو در تألیف رساله دکتری‌اش و تقدیر و تشکر گلیو از او (گلیو ۱۹۹۶: ۶)، نشان از اهمیت صفت‌گل و حضور فعالانه او درون میدان دارد اما متأسفانه در پژوهش‌های دانشگاهی ایرانی نشانه‌ای از تأثیرپذیری از چشم‌انداز پژوهشی صفت‌گل در مطالعه نهاد دینی امامیه دیده نمی‌شود حتی پژوهش‌هایی که در رشته جامعه‌شناسی انجام شده‌اند و از انسجام نظری و روشی مناسبی برخوردار بوده‌اند (از جمله بنگرید به صبوریان ۱۳۹۸ و قائمی‌نیک ۱۳۹۵) نیز نتوانسته‌اند بهره

پژوهشی در خوری از او ببرند. شاید «بررسی زمینه‌های اجتماعی فراز و فرود مکتب اخباری» (اسلامی ۱۳۸۹) و «چالش‌های عقل در میان اندیشمندان مسلمان» (وطن‌خواه ۱۳۹۹) از معدود پژوهش‌هایی باشند که تلاش کرده‌اند دستاوردهای پژوهشی صفت‌گل در کتاب «ساختار و نهاد اندیشه دینی» را با سایر صاحب‌نظران ترکیب کنند و برای مطالعه تاریخ تکوینی فقهت و اجتهاد امامیه به کار گیرند.

۳. پیشینه تحقیق

در حدودی که نگارنده اطلاع دارد موضع صفت‌گل نسبت به تاریخ فقهت و اجتهاد امامیه نقد و ارزیابی نشده است. معدود مقاله‌هایی که معرفی آثار او را به عهده گرفته‌اند یا از موضع مخالفت با صفت‌گل درآمده‌اند (برای نمونه بنگرید به یحیائی ۱۳۹۱: ۱۷۹-۱۹۵) یا موضعشان همدلی با صفت‌گل و دفاع از او بوده است (برای مثال کیوانی ۱۳۸۲) یا این‌که بدون هیچ موضعی فقط فصل به فصل خلاصه‌ای از مطالب کتاب او را آورده‌اند و حتی هنگام معرفی هر فصل نیز بحث انتقادی نکرده‌اند (برای مثال بنگرید به مبین ۱۳۸۲ و حسن‌پور و ذوالفقاری ۱۴۰۰). هیچ‌یک از این اظهارنظرها به روایت صفت‌گل از تاریخ فقهت و اجتهاد امامیه نظر نداشته‌اند و همگی معطوف به ساختار سیاسی ایران عصر صفوی بوده‌اند. روح‌الله اسلامی در پژوهش دانشگاهی خود اشاره‌ای به صفت‌گل و پژوهش او نموده است اما در یک ارزیابی مختصر می‌نویسد: «نه از جنبه فقهی و نه از جنبه تاریخی اهمیت مکتب اخباری را منظور نداشته و برجسته نمی‌نماید». (اسلامی ۱۳۸۹: ۲۰) حسین‌زاده و وطن‌خواه در ارزیابی انتقادی خود صفت‌گل را به شدت تحت تأثیر خوانش عقل‌ستیزانه از نظریه اخباری دانسته‌اند (بنگرید به حسین‌زاده و وطن‌خواه ۱۴۰۱).

۴. تعریف مفاهیم و خاستگاه اثر

از آن‌جا که این مقاله در صدد است روایت‌پردازی منصور صفت‌گل از منازعات و دگرگونی‌های تاریخ فقهت امامیه در سده یازدهم و دوازدهم هجری را صورت‌بندی و نقادی نماید، لازم می‌نماید اشاره‌ای کوتاه به واژه بسیار پربسامد اخباری/علمای اخباری/اخباریان داشته باشیم.

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا وطن‌خواه) ۶۱

پروژه انتقادی اخباری‌گری با انتشار کتاب «الفوائد المدنیة فی الرد علی من قال بالإجتهد و التقلید» توسط محمدامین استرآبادی در ربیع‌الاول سال ۱۰۳۱ هجری معرفی شد. همان‌طور که از عنوان پیداست این کتاب ردیه‌ای است بر کسانی که می‌گویند در احکام الهی باید سازوکار اجتهاد و تقلید را به کار گرفت. استرآبادی اجتهاد را از باب ظنی بودن آن زیر سؤال می‌برد (استرآبادی ۱۳۸۴ش).

در این کتاب استرآبادی ممنوعیت عمل به اجتهاد را به شکل «عمل به ظن مجتهد» بیان کرده و با علامه حلی و پیروان او به مخالفت برخاسته است که برای ظن اعتبار معرفتی قائل شده‌اند. انتشار این کتاب علمای امامیه را به فکر واداشت و به مرور واکنش‌هایی برانگیخت. آرای مطرح شده در آن را بررسی کردند و پیرامون آن به مباحثه و مجادله پرداختند. برخی از در مخالفت درآمدند و برخی تحسینش کردند. در مجموع مباحثه‌ای پیرامون آن شکل گرفت و به مرور جریانی متولد شد که در متون فقهی و نیز تاریخی به اخباری‌گری موسوم شده است.

تلاش‌های فراوانی برای ارائه تعریفی «درست»، «قابل قبول» و «قانع‌کننده» از مفهوم اخباری، علمای اخباری و اخباری‌گری به عمل آمده است (از جمله بنگرید به ایزدی و گرامی ۱۳۸۹، طارمی ۱۳۹۱، فائز و شریفی ۱۳۹۳، زرعی و همکاران ۱۳۹۵) اما به نظر می‌رسد از آن‌جا که تعریف‌کنندگان خود درون منازعه بوده‌اند یا تکیه خود را بر تعاریف، مفاهیم و مقوله‌بندی‌های دیگران گذاشته‌اند نتوانسته‌اند با ایجاد فاصله معرفت‌شناختی تعریفی عینی و بی‌طرفانه از پدیده‌های دینی سده یازدهم به دست دهند. از این روست که باید در نظر داشته باشیم هر تعریف مستلزم اتخاذ موضعی نسبت به تاریخ فقاهت و اجتهاد امامیه است (ر.ک. حسین‌زاده و وطن‌خواه ۱۴۰۰) و برای مثال همه کسانی که اخباری‌گری را به ضابطه کاربرد عقل تعریف می‌کنند (از جمله ر.ک. آل‌غفور ۱۳۸۴ و عبدی ۱۳۹۶) به راهی می‌روند که از همان ابتدا امکان مطالعه واقع‌بینانه رویدادهای تاریخی را از خود سلب می‌کنند.

اخباری‌پژوهی یکی از حوزه‌های به‌نسبت نوپای شیعه‌شناسی است و از لحاظ نظری و روشی هنوز به انسجام کافی نرسیده است. محققان متعددی از رشته‌های مختلف در شکل‌گیری این حوزه مشارکت داشته‌اند که پرداختن به نقش و جایگاه اخباریان در کار برخی از آنان محوریت داشته و در کار برخی تنها جزئی از پژوهش بوده است. ادبیات پژوهشی که مکتب فقهی اخباری را موضوع کار خود قرار می‌دهد، در یک دسته‌بندی کلی،

با دو خوانش متفاوت به این موضوع می‌پردازد؛ خوانش سکولاریستی و خوانش عقل‌ستیزانه (وطن‌خواه ۱۳۹۹). درک نویسنده کتاب «ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران» از آموزه‌ها و رئوس اصلی مکتب اخباری تحت تأثیر خوانش عقل‌ستیزانه قرار دارد. محورهای اصلی خوانش عقل‌ستیزانه اخباریان عبارت‌اند از مخالفت اخباریان با فلسفه، کلام و تصوف، مخالفت استرآبادی با ملاصدرا، فلسفه و فیلسوفان، اخباری‌گری به‌مثابه نقل‌گرایی و سلفی‌گری، اخباری‌گری معادل کم‌حرکی اندیشه و مخالف هر شکل استدلال (برای شرح و توضیح بیشتر بنگرید به حسین‌زاده و وطن‌خواه ۱۴۰۱)

ما در مقام تعریف مفهومی، نظریه اخباری را مجموعه دیدگاه‌های انتقادی نهاد دینی امامیه نسبت به رهیافت فقهی علمای مکتب حله در نظر می‌گیریم که در ابتدای سده یازدهم با انتشار دو کتاب «الفوائد المدنیه» و «دانشنامه شاهی» به دست محمدامین استرآبادی (م. ۱۰۳۶ ق.) به شکلی منسجم صورت‌بندی شد. این نظریه انتقادی که بحثی در روش‌شناسی فقهی بود، مطالبه یقین در تشخیص حکم شرعی را در دستور کار نهاد دینی قرار داد و تحول بزرگی در سازوکار اجتهاد شیعی ایجاد کرد. علمای اخباری با اتخاذ موضع انتقادی در مقابل فقهای نظیر علامه حلی و پیروان او، خواهان توجه بیشتر به آموزه‌های سنت شیعی بودند.

۱.۴ مروری بر روایت صفت‌گل از پیوند اخباری‌گری و زوال صفویه

برای درک موضع انتقادی این مقاله، لازم است ابتدا تصویری روشن از نحوه روایت‌پردازی صفت‌گل در پیوند دادن دو پدیده «ظهور و گسترش اخباری‌گری» و «زوال دولت صفوی» ترسیم شود. صفت‌گل در کتاب «ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران»، با تکیه بر جامعه‌شناسی وبری و با هدف ایجاد تناظر میان ساختار سیاسی و ساختار دینی، تاریخ دولت صفوی را به چهار دوره متمایز تقسیم می‌کند: الف) دوره ظهور و شکل‌گیری (ساخت تأسیسی)، ب) دوره گذار و شکوفایی، ج) دوره ساخت تثبیتی، و د) دوره آشفتگی (صفت‌گل ۱۳۸۱: ۱۳۰). او در گام بعدی، گرایش‌های فقهی امامیه را متناظر با این ادوار چهارگانه قرار می‌دهد: گرایش اجتهادی-اصولی را مصادف با دوره نخست (تأسیس حکومت صفوی) می‌داند و گرایش اخباری-حدیثی را متعلق به دوره سوم (تثبیت) معرفی می‌کند.

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا وطن‌خواه) ۶۳

در این صورت‌بندی، صفت‌گل میان محتوای معرفتی مکتب اخباری و کارکرد سیاسی - اجتماعی آن در بستر تاریخی، پیوندی مستقیم برقرار می‌سازد. از نظر او، مبنای اندیشه اخباری «تأکید بر ظواهر قرآن و سنت و پیروی مطلق از آن‌ها» بوده و همین مبنای آن را «به نوعی منشأ ساختار تثبیتی دینی» بدل کرده است. او ساختار تثبیتی را به‌صراحت معادل «کم‌تحرکی اندیشه‌ای، به‌ویژه در حوزه آراء و اندیشه‌های نو» تعریف می‌کند و استدلال می‌نماید که چون «گرایش اخباری اجتهاد و مجتهدان را نفی می‌کرد، بنابراین آن تکاپوی اجتهادی که معمولاً گاهی سبب بروز اندیشه‌هایی تازه در ساختار دینی می‌شد [...] تحت تأثیر این گرایش قرار می‌گرفت» (همان: ۵۲۶). به این ترتیب، در چارچوب تحلیلی صفت‌گل، ظهور و غلبه مکتب اخباری در نیمه دوم دولت صفوی، نه تنها هم‌زمان با دوره تثبیت و آستانه زوال سیاسی است، بلکه به‌لحاظ ماهوی نیز متناسب با این دوره فهم می‌شود: مکتبی که با نفی اجتهاد، پویایی فکری را از نهاد دینی می‌ستاند و آن را دچار رکود و خمودگی می‌کند.

این خط استدلالی سپس در تحلیل صفت‌گل از وضعیت نهاد دینی در سال‌های پایانی فرمانروایی صفویان به اوج خود می‌رسد. او می‌نویسد که

رشد و رسوخ گرایش اخباری زمینه را برای نوعی ناموزونی در جهان و منظومه اندیشه‌ای جامعه ایرانی [...] آماده کرد و این عامل در کنار سایر عوامل اقتصادی و سیاسی و اجتماعی، به نوعی بحران و عدم توازن فکر معنوی و حتی دینی در این دوران انجامید (همان: ۵۹۹).

این روایت بعدها به‌طور کامل از سوی رولا جردی ابی‌صعب نیز پذیرفته می‌شود، چنان‌که او با وام‌گیری تعبیر «کم‌تحرکی اندیشه‌ای» از صفت‌گل، آن را به «خمود فکری» ترجمه می‌کند و اخباری‌گری را به‌مثابه افیونی می‌فهمد که حکومت رو به زوال صفوی برای فرونشاندن شورش‌های مردمی به کار می‌گرفت (ابی‌صعب ۱۳۹۶).

بنابراین، هسته روایت صفت‌گل را می‌توان در دو گزاره خلاصه کرد: (۱) محتوای معرفتی اخباری‌گری، ذاتی ایستا، حدیث‌گرایانه، و مخالف پویایی اجتهادی دارد؛ (۲) این محتوای ایستا، در مقطع تاریخی زوال دولت صفوی، به اقتضای نیاز حکومت به تثبیت و کنترل، بر نهاد دینی مسلط می‌شود و به بحران فکری و معنوی دامن می‌زند. نقد این مقاله دقیقاً متوجه همین پیوندِ برساخته میان «محتوای معرفتی» اخباری‌گری و «کارکرد سیاسی»

آن در آستانه زوال صفویه است و تلاش می‌کند نشان دهد که هر دو سوی این معادله، بر پایه خوانشی عقل‌ستیزانه و فهمی ناقص از منطق درونی مکتب اخباری استوار شده است.

۵. محورهای اصلی پروژه فکری صفت‌گل و نقد و ارزیابی آن‌ها

برای ایضاح مبنای نقد حاضر بر فهم منصور صفت‌گل، ضروری است روایت مختار این نوشتار از مضمون مکتب اخباری به روشنی ترسیم گردد تا تفاوت آن با خوانش‌های کلیشه‌ای عقل‌ستیزانه آشکار شود. روایت ما بر این فرض استوار است که مکتب اخباری در سده یازدهم، نه یک بازگشت سلفی‌گرایانه به گذشته و نه نشانه‌ای از خمودگی فکری و کم‌تحرکی اندیشه، بلکه یک «تحول متدولوژیک عمیق» در نظام دانش‌های مدرسی شیعه بود. در این روایت، کنش محمدامین استرآبادی حرکتی اصلاحی در روش‌شناسی فقهی با هدف بازگرداندن قطعیت به استنباط احکام شرعی از طریق جایگزینی یک «رهیافت یقین‌محور» به جای نظام «ظن‌محور» مدرسه حله بود. این مکتب با به چالش کشیدن اعتبار «اجماع» و «ظن فقیه» در پی آن بود که با کاربست «روش آزادانه» مقدس اردبیلی، فضای بیشتری برای بازخوانی نصوص و رهایی از چهارچوب‌های صلب مشهورات فقهی فراهم آورد. از این منظر کنشگران برجسته این مکتب نه توده‌ای یک‌دست از حدیث‌گرایان خردستیز، بلکه «مجتهد-محدث‌هایی» تربیت شده در نظام آموزشی عقلانی بودند اما در مقام صدور حکم، قطعیت اخبار را بر استدلال‌های ظنی مرجح می‌دانستند. بر پایه این روایت «درون‌ماندگار» است که می‌توان دریافت تحلیل صفت‌گل به دلیل تحمیل الگوی «زوال سیاسی» بر «تحول دانش فقهی»، دچار کژتابی شده است. در واقع، نقد ما بر صفت‌گل از این منظر است که او با نادیده گرفتن این منطق درونی و با اکتفا به صورت‌بندی‌های متأخر منازعه، پدیده‌ای را که خود واجد پویایی معرفتی بود، معادل «ضعف و خمودگی» نهاد دینی در آستانه سقوط صفویه قلمداد کرده است.

۱.۵ اهمیت مباحث صفت‌گل برای تاریخ‌نگاری فقه و اجتهاد امامیه

در رهیافت نظری-پژوهشی صفت‌گل چهار نکته بسیار مهم وجود دارد که توجه به آن‌ها می‌تواند سرآغاز تحولی در تاریخ‌نگاری فقه و اجتهاد امامیه باشد. نکته نخست اشاره‌ای است که به دخل و تصرف علمای اخباری پس از استرآبادی در میراث فکری او می‌شود:

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا وطن‌خواه) ۶۵

به نظر می‌آید آرا و اندیشه‌های نظری ملامحمدامین استرآبادی پس از رسیدن به ایران و گسترش در ساختار دینی تا اندازه‌ای به دلیل مقتضیات سیاسی و اجتماعی و دینی سال‌های اواخر سده یازدهم و اوایل سده دوازدهم تعدیل شده بود. به همین دلیل است که در رساله پرسش و پاسخ منسوب به علامه مجلسی او از طریق وسط خویش در این باره یاد می‌کند. این بدین معنی است که ساختار دینی علی‌رغم دل‌بستگی به اخباری‌گری به تمامی دل‌بسته به آن نبود (صفت گل ۱۳۸۱: ۵۲۶)

این توضیح به‌خصوص از این نظر حائز اهمیت است که صفت گل «مقتضیات سیاسی و اجتماعی و دینی» را به‌مثابه متغیر مستقلی (Independent variable) معرفی می‌کند که «آرا و اندیشه‌های نظری» را تعدیل کرده‌اند. این تعدیل بیان دیگری است از دیدگاهی که گلیو تحت عنوان دگردیسی‌های مکتب اخباری معرفی می‌کند و نشان می‌دهد که اخباریان یک کل مشابه و یکدست نبوده‌اند (گلیو ۲۰۰۷) ولی گلیو آن دگردیسی‌ها را صرفاً در سطح نظری-معرفتی بررسی نموده و نخواستہ آن‌ها را در پیوند با، به تعبیر صفت گل، «مقتضیات سیاسی و اجتماعی و دینی» تبیین کند.

نکته دوم ارتباط میان قرائت‌های متفاوت دینی و نقش‌آفرینی‌های اجتماعی است که متأسفانه نه نوع ارتباط را مشخص می‌کند و نه بسط بیشتری به این نکته خود می‌دهد. به همین دلیل خواننده نمی‌تواند مطمئن باشد مراد او از «منشاء» در عبارت «در حوزه رویکردهای درونی، ساختار دینی با یک رشته آزمون‌های جدید اندیشه‌ای روبه‌رو شد که گاه منشأ اجتماعی و سیاسی نیز داشت» چیست. اگر به سمت این درک برویم که نویسنده متغیر اجتماعی و سیاسی را در مقام متغیر مستقل در نظر گرفته است، در آن صورت جایگاه «ابتدا» و «پس از آن» در عبارت بعدی به‌شدت مبهم می‌شود:

این موضوع به صورت ظهور گرایش‌های گوناگون اندیشه‌ای ابتدا در حوزه درک متون مذهبی و فقه و پس از آن تسری همین گرایش‌ها به عرصه اجتماعی پدیدار شد. مهم‌ترین جلوه این روند ظهور گرایش اخباری و اصولی در زمینه فقهی بود (صفت گل، ۱۳۸۱: ۵۹۹)

که به نظر می‌رسد رابطه ترسیم شده در چند سطر بالاتر وارونه شده است. نکته سوم عبارتی است که صفت گل در توضیح طریقه وسطای علامه مجلسی آورده است که چنانچه می‌توانست در پژوهش صفت گل بسط بیشتری بیابد شاید می‌شد آن را

به‌مثابه فرضیه زمینه‌سازی برای ادغام دو گرایش اصولی و اخباری در یکدیگر در دوره قاجار در نظر گرفت:

گرایش اخباری در دوران پادشاهی شاه‌سلطان‌حسین صفوی دلبستگی پرشور داشت. گروهی از شاگردان و هواداران علامه مجلسی از این دسته بودند. اما به نظر می‌آید آنان نیز در صدد ایجاد نوعی حدّ وسط در میان گرایش مطلق به اجتهاد و اخبار بوده‌اند. این دلبستگی و نیز پخش و گسترش اخباری‌گری زمینه را برای تمایز میان هر گرایش آماده کرد. در پی این گرایش بخشی از ساختار دینی در صدد برآمد با مشخص کردن فرقه‌ای میان اندیشه اخباری و اصولی مبانی هر یک را تعریف و حدود هر یک را مشخص کند و جهت‌گیری‌های اصلی موجود در هر گرایش را تبیین نماید. از نمونه‌های این گرایش می‌توان به سید نعمت‌الله جزایری (م. ۱۱۱۲ ه.ق.) اشاره کرد (صفت گل ۱۳۸۱: ۵۲۷).

این توضیح درست صفت گل مجال بیشتری در تحلیل او نمی‌یابد و گرنه می‌توانست برای توصیف تحولات نظری نهاد دینی امامیه در سده‌های دوازدهم و سیزدهم و به‌ویژه ظهور نسلی از فقها که جامع آموزه‌های هر دو مکتب بودند به کار آید.

نکته چهارم تقابلی است که صفت گل میان گرایش اصولی در فقه و گرایش فلسفی برقرار می‌کند و از این نظر که ادبیات نظری-پژوهشی موجود این دو گرایش را یکسان و هماهنگ با یکدیگر در نظر می‌گیرد (از میان ده‌ها نمونه بنگرید به رجبی ۱۳۸۷)، نوآوری قابل توجهی محسوب می‌شود. صفت گل نهاد دینی دوره شاه عباس کبیر را به این شکل صورت‌بندی می‌کند؛ گرایش فلسفی-منطقی، گرایش مجتهدان و متکلمان در برابر گرایش قبلی، گرایش اخباری. به این ترتیب، به‌درستی، نه فقط تلازمی میان اصولی بودن و فلسفی بودن ترسیم نکرده که از قضا گرایش اجتهادی را در مقابل گرایش فلسفی قرار داده است:

در برابر گرایش به اندیشه فلسفی و خردورزی، گرایشی متفاوت در قلمرو صفویان و حتی بیرون از آن درباره حدود کاربرد عقل در موضوع احکام و متون دینی پدیدار شد که مجتهدان و متکلمان و علمای برجسته‌ای در این حوزه به ارائه نظرات خویش پرداختند. این رشته ریشه در تکاپوهای محقق کرکی داشت که نمایندگان برجسته چون شهیدثانی و شهیدثالث و اردبیلی (م. ۹۹۳ ه.ق.) و محمدبن محمد البلاغی (م. ۱۰۰۰ ه.ق.) نویسنده کتاب شرح اصولی کافی داشت (صفت گل ۱۳۸۱: ۱۷۵).

این صورت‌بندی صفت گل از علمای امامیه درون میدان فقاها از این نظر که مجتهد و فیلسوف را از یکدیگر تفکیک می‌کند و حتی روبروی هم قرار می‌دهد افق دید پژوهش‌گر

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا و وطن‌خواه) ۶۷

را توسعه می‌بخشد چرا که در مقابل صورت‌بندی‌هایی می‌ایستد که میان مجتهد و فیلسوف رابطه‌ای یک به یک برقرار می‌کنند.

۲.۵ ارتباط میان ساختار دینی و ساختار اجتماعی: اخباری‌گری معادل کم‌حرکی اندیشه

صفت گل با تکیه بر جامعه‌شناسی وبری، به‌درستی، بر ارتباط وثیق میان ساختار دینی و ساختار اجتماعی تأکید می‌کند و نظریه اخباری را در نسبت با وضعیت سیاسی اجتماعی سده یازدهم قرار می‌دهد:

دیدگاه اخباری گرچه یک ریشه ایمانی داشت و به دغدغه‌های ایمانی ساختار دینی و حتی مؤمنین پیوند می‌یافت اما از تحولات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی زمان خود جدا نبود. به نظر می‌آید این دیدگاه سخت تحت تأثیر شرایط سیاسی اجتماعی و تجربه دینی قرار داشته است و از سوی دیگر بر همه این موارد تأثیر گذاشته است (همان: ۵۲۵).

و سپس برای آن‌که بتواند تناظر این دو را نشان دهد ساختار سیاسی دوره صفوی را به چهار دوره تقسیم می‌کند؛ الف) دوره یکم: ظهور و شکل‌گیری: ساخت تأسیسی، ب) دوره دوم: گذار و شکوفایی، ج) دوره سوم: ساخت تثبیتی، د) دوره چهارم: آشفتگی (همان: ۱۳۰) و در مقام تطبیق اندیشه دینی و ساختار سیاسی گرایش اجتهادی-اصولی را مصادف با دوره نخست می‌داند و گرایش اخباری-حدیثی را در دوره سوم قرار می‌دهد. به این ترتیب تسلط گرایش اجتهادی بر نهاد دینی مصادف می‌شود با دوره تأسیسی حکومت صفویان و گرایش اخباری که صفت گل آن را معادل «کم‌حرکی اندیشه‌ای» می‌داند متناسب با دوره تثبیتی پادشاهی صفویان خواهد بود:

از آن‌جا که مبنای این اندیشه تأکید بر ظواهر قرآن و سنت و پیروی مطلق از آن‌ها بود می‌توان آن را به نوعی منشأ ساختار تثبیتی دینی در نظر گرفت. منظور از ساختار تثبیتی کم‌حرکی اندیشه‌ای به‌ویژه در حوزه آراء و اندیشه‌های نو است. از آن‌جا که گرایش اخباری اجتهاد و مجتهدان را نفی می‌کرد بنابراین آن تکاپوی اجتهادی که معمولاً گاهی سبب بروز اندیشه‌هایی تازه در ساختار دینی می‌شد و ... دیدگاه‌های نوین را در عرصه فقه و احکام دینی مطرح می‌کرد تحت تأثیر این گرایش قرار می‌گرفت (همان: ۵۲۶).

صفت گل در فقره ذکر شده در گام نخست مضمون نظریه اخباری را «کم‌تحركی اندیشه‌ای» فهمیده است و رهیافت نظری مکتب اخباری را نیز «تأکید بر ظواهر قرآن و سنت و پیروی مطلق از آن‌ها» توصیف می‌کند و در گام دوم آن را مقارن دوره تشبیتی پادشاهی صفویان قرار داده است. در این جا مبنای بحث که نظریه‌ها خود فرآورده‌هایی فرهنگی-اجتماعی هستند مورد مناقشه نیست بل که مسأله یک انتقاد روش‌شناختی است. مشکل زمانی دامن‌گیر پژوهندگان می‌شود که فراموش می‌کنند آن‌چه از محتوا و مضمون فقهی نظریه اخباری به دستشان رسیده خود نیز محصولی تاریخی است. در این جا پژوهنده مسیر پژوهش را وارونه کرده است و هنگامی که خواسته میان دو پدیده تاریخی یعنی نهاد سیاسی و نهاد دینی نسبت برقرار کند به جای آن که ابتدا توصیفی درون‌ماندگار از پدیده دوم (نهاد دینی) به دست دهد و سپس تلاش کند ارتباط آن را با پدیده نخست (نهاد سیاسی) توضیح دهد، تکیه خود را بر گزارش‌ها و توصیف‌های متأخر از صورت‌بندی جریان‌ها و منازعه‌ها درون نهاد دینی دوره صفوی گذاشته و سپس تلاش کرده آن هم‌زمانی را توضیح دهد و با توجه به آن که یکی از دو پدیده یعنی فروپاشی دولت صفوی برای پژوهش‌گر مسلم است، لاجرم باید پدیده دوم یعنی نهاد دینی که قرار است منحنی تغییرش با منحنی تغییر پدیده نخست تقارن داشته باشد نیز به همان شکل از قدرت به ضعف میل نماید. در چنین مسیری هیچ چاره‌ای باقی نمی‌ماند جز آن که مقارن سقوط حکومت صفوی در نهاد دینی نیز «کم‌تحركی اندیشه‌ای» مسلط بوده باشد که فاقد «تکاپوی اجتهادی» است. در همین فقره خاص صفت گل دو جریان فقهی را ترسیم کرده است؛

مکتب اجتهادی که در ابتدای تأسیس پادشاهی صفوی در نهاد دینی دست بالا را داشته و از نظر زمانی بر نظریه اخباری مقدم است. در نیمه دوم دولت صفوی که تمایل پادشاهان به گسترش قلمروی خود فروکش کرده بود و نیاز به تثبیت وجود داشت مکتب اخباری دست بالا را در نهاد دینی پیدا می‌کند. آن‌چه از توجه صفت گل دور مانده ارتباط گفتمان‌های فقهی با یکدیگر و نیز زمینه‌های معرفتی است که امکان شکل‌گیری نظریه‌های فقهی را فراهم می‌کند. برای مثال مکتب اجتهادی که شیخ علی کرکی به نمایندگی از آن در دوره تأسیسی حکومت صفوی نظریه‌پردازی می‌کند امتداد فکری مدرسه فقهی حله است که روایت خاصی از اجتهاد را در سنت فقاہت امامیه معرفی و به مرحله عمل درآورده بودند. اجتهاد به روایت مدرسه حله تلاش کرده بود اصول و مبانی فقه شافعی را با آموزه‌های سنت شیعی آشتی دهد و در چند سده موفقیت‌هایی نیز به دست آورده بود اما

در سده دهم هجری گرایش درون نهاد دینی به وجود آمد که نسبت به آموزه‌های مدرسه فقهی حله موضعی انتقادی داشت که مهم‌ترین نماینده آن مقدس اردبیلی (م. ۹۹۳ ق.) بود. حاملان موضع انتقادی در ابتدای سده یازدهم هجری با انتشار کتاب الفوائد المدنیة با صراحت بیشتری اجتهاد حله‌ای را به چالش کشیدند. این سنگربندی‌های نظری در آثار نویسندگان سنت منعکس شده است از جمله شیخ عبدالله سماهیجی (م. ۱۱۳۵ ق.) در رساله منیة الممارسین (نوشته شده به سال ۱۱۲۵ ه.ق.) پس از آن که فقهای امامیه را در سه گروه «مجتهد»، «مجتهد-محدث» و «محدث» مقوله‌بندی می‌کند، علمای شاخه انتقادی را مجتهد-محدث می‌نامد. همه فقهایی که سماهیجی در مقوله «مجتهد-محدث» گنجانده است همان‌هایی هستند که در گزارش صفت‌گل اخباری خوانده شده‌اند و اگر در نظر بگیریم که مجتهد-محدث‌ها نیز در جامعه‌پذیری علمی خود، همان دانش‌های عقلانی استدلالی مجتهدها را فرا می‌گرفتند و تنها در مرحله صدور حکم شرعی به جای تکیه بر ادله عقلیه، پایه کار را بر اخبار و احادیث می‌گذاشتند (برای بررسی و توضیح بیشتر بنگرید به نیومن ۱۹۹۲ و ۱۹۹۲)^۱ در آن صورت با مقوله جدید یا به بیان بهتر با شکل جدیدی از مقوله‌بندی آشنا خواهیم شد که در گزارش صفت‌گل اثری از آن دیده نمی‌شود. از زاویه دیگر چنان‌چه به محورهای اختلاف میان حاملان موضع انتقادی یا همان مجتهد-محدث‌ها با حاملان اجتهاد به روایت مدرسه حله توجه کنیم «اجماع» و مسأله مشروعیت آن در فرایند استخراج حکم شرعی برجسته می‌شود. حال اگر در نظر بگیریم که این مجتهد-محدث‌ها نسبت به «اجماع» نگاهی انتقادی داشتند و به تعبیر مدرس طباطبایی «روش آزادانه مقدس اردبیلی» را در ترجیح روایت بر اجماع می‌پسندیده‌اند (مدرس طباطبایی ۱۳۶۸) در آن صورت، از قضا، رهیافت فقهی مکتب اخباری هواخواه آزادی بیشتر در فقه جلوه خواهد کرد و اگر چنین باشد آن «تکاپوی اجتهادی» مورد نظر صفت‌گل و «اندیشه‌هایی تازه در ساختار دینی» و همین‌طور «دیدگاه‌های نوین در عرصه فقه و احکام دینی» را باید به مکتب اخباری مقارن دوره تثبیتی نسبت داد.

این تحلیل صفت‌گل را ابی‌صعب در کتاب «تغییر مذهب در ایران» پذیرفته است و بی‌هیچ تجدیدنظری در مفردات آن، نظریه اخباری را مناسب برای فرونشاندن شورش‌های مردمی در انتهای دوره صفوی دانسته است. ابی‌صعب در تحلیل خود توالی دو مکتب فقهی را به همان شکل متعارف پذیرفته و سپس تقارن زمانی نهاد دینی با نهاد سیاسی را به این شکل ترسیم می‌کند که در ابتدای شکل‌گیری حکومت صفوی در ایران گرایش غالب

اندیشه اجتهادی است که این‌که شیخ‌الاسلام دربار شاه پهماسب محقق کرکی بود (دوره تأسیسی). در نیمه دولت صفوی استرآبادی بیانیه اخباری‌گری را صادر می‌کند. پس از آن در نیمه دوم دولت صفوی جریان اخباری‌گری غالب و مسلط می‌شود که این‌که شیخ‌الاسلام دربار شاه‌سلطان‌حسین مجلسی دوم است (دوره تثبیتی). ابی‌صعب به تبعیت از صفت‌گل این تقارن زمانی را به ویژگی‌های ذاتی آن دو مکتب فقهی ارجاع داده است و همان تعبیر «کم‌حرکی اندیشه‌ای» را به شکل «خمود فکری» برای اخباری‌گری در نظر می‌گیرد که هم‌چون افیون توسط حکومت برای جلوگیری از شورش‌های مردمی در دوره زوال پادشاهی صفوی به کار گرفته می‌شد (ابی‌صعب ۱۳۹۶). درحالی‌که صفت‌گل در مورد سال‌هایی که سه شیخ‌الاسلام در شهرهای اصفهان، مشهد و قم هر سه گرایش اخباری داشتند یا به تعبیر شیخ عبدالله سماهیجی «مجتهد-محدث» بودند، معتقد است در آن دوره «گرایش اخباری به‌رغم داشتن نمایندگانی برجسته، اندیشه چیره ساختار دینی نبوده است» (صفت‌گل ۱۳۸۱: ۵۲۶) و در مورد دوره فرمانروایی شاه سلطان‌حسین می‌نویسد:

علی‌رغم قول مشهوری که از چیرگی گرایش اخباری بر ساختار دینی سخن می‌گوید، این گرایش تا اندازه‌ای که البته زیاد نیز بوده فقط توانست بخشی از برجسته‌ترین اعضای ساختار دینی را به خود جلب کند (همان: ۵۳۳).

با این حال معلوم نیست چرا این گزارش صفت‌گل نتوانسته است برای خودش و همین‌طور ابی‌صعب اهمیت تحلیلی بیابد و در پژوهش این دو جایگاهی به خود اختصاص دهد.

دلیل علمی موجه برای رد ادعای صفت‌گل پیرامون پیوند زوال صفویه با تسلط مکتب اخباری، در نقد روش‌شناسی وارونه او نهفته است. صفت‌گل چون فروپاشی دولت صفوی را مفروض گرفته، به‌ناچار منحنی تحولات نهاد دینی را نیز همسو با زوال سیاسی، به سمت ضعف و خمودگی ترسیم کرده است. اما بازخوانی درون‌ماندگار متون این دوره نشان می‌دهد که رهیافت اخباری با نقد جدی نهاد «اجماع» و اتخاذ روش آزادانه مشابه رویکرد مقدس‌اردبیلی، اتفاقاً فضای بیشتری برای اندیشه‌های تازه و آزادی در فقه فراهم می‌کرد. از سوی دیگر، حضور مجتهد-محدث‌ها در این دوران که برخوردار از آموزش‌های عقلانی عمیق بودند، نشان می‌دهد که پدیده اخباری‌گری نه به تعبیر ابی‌صعب «افیونی برای تخدیر توده‌ها در دوران زوال»، بلکه تحولی متدولوژیک برای بازسازی یقین در سازوکار اجتهاد

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا وطن‌خواه) ۷۱

بوده است. از این روی، انتساب «کم‌تحرکی اندیشه‌ای» به این مکتب، یک تبیین پسینی برای توجیه سقوط سیاسی است که با پویایی‌های معرفتی متون اصلی این جریان ناسازگار است.

۳.۵ اخباری‌گری معادل سلفی‌گری و بازگشت به اصالت حدیث

صفت گل‌نظریه اخباری را معادل «حدیث‌گرایی» در نظر گرفته است و مهم‌ترین پدیده مرتبط با ساختار دینی عصر صفوی را بازگشت به اندیشه‌های سلفی یا پیدایی جریان اندیشه اخباری در این دوران معرفی می‌کند که داعیه بنیادین آن بازگشت به حجیت احادیث و اخبار و تأکید بر آن‌ها به عنوان مهم‌ترین منبع استنباط احکام شرعی بود... از این دیدگاه مباحث فقهی ربطی به اجتهاد نداشت (همان: ۵۹۹). در حالی که مراجعه مستقیم به متون حاملان مکتب اخباری حاکی از آن است که ندای بازگشت به راه و روش قدمای امامیه در آثار علمایی چون استرآبادی، بیش از آن که «بازگشت» به روش‌شناسی محدثانی چون شیخ صدوق در سده چهارم هجری باشد، در واقع، تأکیدی بود بر رهیافت یقین‌محور سنت فقهی امامیه که تا پیش از اجتهاد ظن‌محور مدرسه فقهی حله دارای جایگاه کانونی در نظام دانش‌های مدرسی شیعی بود (بنگرید به استرآبادی ۱۳۸۴ ش). مخالفت‌ها و موافقت‌ها، رد و اثبات‌ها و به‌طور کلی نقدها و ارزیابی‌های استرآبادی، برای مثال، ناظر به ساز و کاری مطرح شده بود که پیش از سده هفتم هجری وجود نداشت پس نمی‌توانست مشابهتی با روش‌شناسی فقهای سده‌های پیش از آن داشته باشد.^۲ از این رو تعبیرهایی چون «بازگشت به اندیشه‌های سلفی» یا قائل شدن به قسمی سلفی‌گری در توصیف نظریه اخباری از اساس نادرست است و به‌خصوص با چارچوب نظری وبری صفت‌گل‌تناسبی ندارد.

۴.۵ تحولات سیاسی و اجتماعی و واکنش نهاد دینی به رفتار دینی دولت

صفت گل‌نشان دادن وجود ارتباط میان شرایط سیاسی جامعه از یک‌سو و تغییر و تحول در نهاد دینی از سوی دیگر کوشیده است ظهور مکتب اخباری در سده یازدهم، که خود پیش‌تر آن را معادل حدیث‌گرایی دانسته بود، را گونه‌ای واکنش شدید به ارتباط حکومت و مجتهدان توصیف کند:

آغازین سال‌های سده یازدهم/ هفدهم برای ساختار دینی ایران سال‌های آغاز دوران جدیدی در گرایش‌های اندیشه‌ای بود. به نظر می‌آید به دلیل ماهیت تحولات سیاسی و اجتماعی در این دوران بخشی از ساختار دینی در برابر رفتار دینی ویژه دولت صفوی

و ساختار دیوانی همراه آن نوعی واکنش شدید از خود نشان داده است. این واکنش شدید در این سال‌ها به صورت احیای طریقه فقهی اخباری در برابر گرایش فقهی مجتهدان چهره نمود که احیاگر آن عالم برجسته این دوران ملامحمدامین استرآبادی بود (صفت گل ۱۳۸۱: ۵۲۰).

در قسمت‌های پیشین توضیح دادیم که اصل وجود ارتباط میان نظریه‌های فقهی و «تحولات سیاسی و اجتماعی» پذیرفتنی است و صرف‌نظر از چگونگی این ارتباط می‌توان و باید چنین اصلی را در تمام پژوهش‌های مرتبط با فقه و اجتهاد سرلوحه کار قرار داد اما آنچه در کار صفت گل ناخرسندکننده به نظر می‌رسد آن است که دلالت اجتماعی نظریه اخباری را در به چالش کشیدن اقتدار اجتماعی و سیاسی مجتهدان دیده و گویی مدنظر نداشته است که علمای مشهور به اخباری در تاریخ‌نگاری‌های متأخر در واقع همان مجتهد-محدث‌هایی هستند که در صورت‌بندی سماه‌جی در کنار گروه مجتهدها و در مقابل گروه محدث‌ها قرار می‌گرفتند و از گزارش سماه‌جی و تحلیل نیومن چنین بر می‌آید که دو گروه مجتهدها و مجتهد-محدث‌ها نظریه اجتهاد و تقلید را قبول داشتند و به تبع خواهان تالی آن یعنی اقتدار اجتماعی سیاسی علمای دین نیز بودند. نکته بعد این‌که انتقادهای استرآبادی در کتاب الفوائد، که صفت گل حمل بر مخالفت او با تمام مجتهدان کرده، متوجه گروه خاصی از مجتهدان بود که استرآبادی خود با عنوان «علامة حلی و اتباع ایشان» از آن‌ها یاد کرده (بنگرید به استرآبادی ۱۳۸۴ش) و از محتوای بحث او نیز آشکار است که رهیافت فقهی ویژه‌ای را نقادی می‌کند. از این روی تمام مجتهدان یا تمام علمایی که قائل به نظریه اجتهاد و تقلید بودند مخاطب بحث انتقادی او نیستند و از اساس کلام او در مخالفت با نظریه اجتهاد و تقلید طرح نشده است که ما بتوانیم بر مبنای آن استرآبادی را مخالف قدرت اجتماعی و سیاسی علمای دین بفهمیم. نکته بعد در کار صفت گل آن است که ظهور مکتب اخباری را به شکل «واکنشی» در نظر گرفته است. لازم به ذکر است که قرائت‌های دیدگاه واکنشی، ظهور پدیده اخباری را گاه در واکنش به فقه اهل سنت در نظر می‌گیرند و گاه در واکنش به مجتهدان در حالی که مطالعه تاریخی یک نظریه یا مکتب نمی‌تواند آن را ناشی از «دغدغه‌ای مصنوعی»، به تعبیر ابی‌صعب، در نظر بگیرد (بنگرید به ابی‌صعب ۲۰۱۵).

۵.۵. تعارض اخباری‌گری با حکمت و تصوف

صفت‌گل با اعتماد بر مشهوراتی که در مورد عقل‌ستیزی اخباریان و تقابل آن‌ها با حکمت و تصوف وجود دارد تلاش می‌کند به شکلی این خصومت را توضیح دهد:

در عین حال در همین دوران هر چه بر عمر گرایش‌های فقهی مورد نظر افزوده می‌شد ساختار دینی نیز رفته‌رفته به گرایش اخباری به‌ویژه در سطح رهبران مذهبی در سطوح بالای ساختار دینی و مخصوصاً ساختار دیوانی دینی بیشتر متمایل می‌گشت. این تمایل زمینه نوعی رویارویی با سایر گرایش‌ها و به‌ویژه با حکمت و تصوف را ایجاد کرد... گرایشی که در عین حال تأثیری ژرف بر روند عمومی جریان اندیشه و مخصوصاً اندیشه دینی داشت و مخصوصاً به دلیل تأکید بر ظواهر کتاب و سنت در تقابل با آن گرایشی در منظومه اندیشه دینی قرار گرفت که نوعی درک عرفانی از دین را ارائه می‌داد... مخصوصاً به موازات گسترش گرایش اخباری در ساختار دینی، حکیمان که پیش از آن نیز اختلاف‌نظرهایی با فقیهان داشتند، بیش از پیش مورد انتقاد بعضی از اعضای ساختار دینی قرار می‌گرفتند (صفت‌گل ۱۳۸۱: ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۹۹).

نکته جالب آن است که هم‌زمانی رویدادها در زمان شاه‌عباس یعنی نیمه دولت صفوی به شکلی است که پدیده‌هایی چون «تکامل فقه شیعه، سرکوب گرایش‌هایی از تصوف و گسترش اندیشه فلسفی» (صفت‌گل ۱۳۸۱: ۱۷۵) در کنار یکدیگر مشاهده می‌شوند. از نظر صفت‌گل، همچنان در تبعیت از مشهورات رایج در مورد مکتب اخباری، رشد و رسوخ گرایش اخباری زمینه را برای نوعی ناموزونی در جهان و منظومه اندیشه‌ای جامعه ایرانی در سال‌های پایانی فرمانروایی صفویان آماده کرد و این عامل در کنار سایر عوامل اقتصادی و سیاسی و اجتماعی به نوعی بحران و عدم توازن فکر معنوی و حتی دینی در این دوران انجامید (صفت‌گل ۱۳۸۱: ۵۹۹). میزان تأثیر اسطوره عقل‌ستیزی اخباریان به اندازه‌ای است که صفت‌گل به هنگام مواجهه با دو متن اصلی استرآبادی صریح عبارات استرآبادی را در جهت فلسفه‌ستیزی اخباریان می‌خواند. برای مثال می‌گوید: «وی [استرآبادی] فیلسوفان شیعه را پیروان سنّیان می‌داند» (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۵۲۲) حال آن‌که می‌دانیم استرآبادی مجتهدان را متهم به سنّی‌زدگی کرده است. این اشتباه ناشی از قرابتی است که صفت‌گل میان فلسفه و علم اصول‌فقه در نظر گرفته است. برای این اشتباه صفت‌گل قرینه‌ای وجود دارد. استرآبادی علاوه بر مخالفت‌های شدید با روش‌شناسی مجتهدان، دو نماینده مکتب فلسفی شیراز را نیز به شدت نقد کرده است (ر.ک. استرآبادی، دانشنامه با تصحیح

ابی صعب و مختاری خوبی). شاید به این دلیل صفت گل و بسیاری دیگر تصور کرده‌اند که استرآبادی با فیلسوفان یا، از آن بدتر، با فلسفه مخالف است:

لبه تیز حمله استرآبادی [در الفوائد] هم متوجه مجتهدان و هم فیلسوفان شیعه است و او آرای فلاسفه را اشتباه و دور از اندیشه شیعه می‌داند و بر این باور است که آنان به دلیل ناآشنایی با کتاب و حدیث به گمراهی افتاده‌اند. از دید او قواعد منطقی هیچ سودی ندارد (صفت گل: ۱۳۸۱: ۵۲۲).

صفت گل متأسفانه آن‌چنان تحت تأثیر عقیده مشهور راجع به اخباری‌گری بوده که مناقشه استرآبادی بر دو نماینده مکتب شیراز یعنی دوانی و دشتکی را مخالفت استرآبادی با ملاصدرا و در یک طرح کلی با فلسفه فهمیده است. حال آن‌که مراد استرآبادی از سید شیرازی صدرالدین محمد دشتکی (دشتکی پدر مشهور به سید سند) است که به اندازه دوانی آماج انتقادهای استرآبادی واقع شد:

دیدگاه اخباری استرآبادی او را در رویارویی سختی با فیلسوفان قرار داد. به ویژه وی بر دیدگاه‌های فلاسفه‌ای چون صدرالمتألهین و جلال‌الدین دوانی سخت خرده گرفته است. از دید او دیدگاه‌های دوانی و شیرازی درباره کلی و جزئی و علت و معلول بسیار از تحقیق دور است بلکه از جمله خیالات فاسده است و چون خیالات سید شیرازی اصلاً موافق قواعد قوم نیست و از عقل و نقل دور است و فاضل دوانی در توضیح جهات فاسد آن کوتاهی نکرده ... (صفت گل: ۱۳۸۱: ۵۲۴).

صفت گل به طور کلی مخاطب استرآبادی در کتاب دانشنامه را ملاصدرا فهمیده است. از دید او دوانی و ملاصدرا میل بسیار به اعتراض به قوم داشته‌اند: «استرآبادی معتقد است که دوانی و ملاصدرا اندیشه را به قهقری برده‌اند. او شیوه اندیشه‌ای ملاصدرا را مردود می‌داند» (همان: ۵۲۴). در جای دیگری نیز مشابه چنین برداشتی از مطالب استرآبادی این بار در مورد علم کلام مشاهده می‌شود (همان: ۵۲۵). حال آن‌که شاهد مثالی که ذکر می‌کند مؤید تقریر نویسنده از جملات استرآبادی نیست.^۳ به زعم صفت گل شناخت «دیدگاه ضدخردگرایی استرآبادی» با مشاهده «انتقاد او [استرآبادی] از شیوه آموزش رایج در زمان او» امکان‌پذیر است و سپس عباراتی از استرآبادی نقل می‌کند که به هیچ‌وجه حاکی از «دیدگاه ضدخردگرایی استرآبادی» نیست:

به نوشته او [استرآبادی] در روزگار وی از کودکی طلبه را با تصانیف ابن‌مالک و ابن‌هشام و خالد ازهری بار می‌آورند و بعد از آن شرح رضی و بعد از آن صرف

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا وطن‌خواه) ۷۵

احادیث می‌شود. ولی این کار در صورتی درست است که جمیع این متون از افواه رجال اخذ شود نه آن‌که خود به خود مطالعه کتب کند. از دید او شایسته است صاحب ادراک وقت خویش را صرف تصانیف سیدمحقق جرجانی و قوشچی و تفتازانی کند و اگر نداشته باشد، توجه به این مراتب فیح است عقلاً و حرام است شرعاً (صفت‌گل (۱۳۸۱: ۵۲۴)

این درحالی است که تمام افراد ذکر شده توسط استرآبادی اهل منطق بوده‌اند و در فقره‌ای که نویسنده از دانشنامه شاهی ذکر کرده است استرآبادی در مقام نقادی از برنامه آموزشی حاکم بر آموزش و پرورش زمانه خود پیشنهادهایی برای افزایش کیفیت آموزش می‌دهد با این حال صفت‌گل اظهار تأسف می‌کند که اندیشه استرآبادی با اقبال مواجه شد:

دیدگاه‌های استرآبادی به زودی دلبستگان فراوانی در ساختار دینی ایران پیدا کرد. به نظر می‌آید این روند خود حاصل تجربه و تأمل ساختار دینی به‌ویژه تجربه متجاوز از یک‌صدساله تعامل آن با ساختار سیاسی بوده است. از سوی دیگر به نظر می‌آید این رویداد در عین حال واقعه ناگزیر روند اندیشه دینی در ساختار دینی نیز بود. ساختاری که در سده یازدهم دیگر نهادی شده بود (صفت‌گل (۱۳۸۱: ۵۲۵).

چکیده دیدگاه صفت‌گل درباره دگرگونی‌های نهاد دینی امامیه در سده یازدهم و دوازدهم
اخباری‌گری معادل سلفی‌گری و بازگشت به اصالت حدیث اخباری‌گری معادل کم‌تحریکی اندیشه و مخالف اجتهاد
صورت‌بندی نهاد دینی دوره شاه عباس کبیر؛ گرایش فلسفی-منطقی، گرایش مجتهدان و متکلمان در برابر گرایش قبلی، گرایش اخباری. گرایش اجتهادی در مقابل گرایش فلسفی
تقسیم‌بندی ساختار سیاسی دوره صفوی در چهار دوره: الف) دوره ظهور و شکل‌گیری: ساخت تأسیسی، ب) دوره گذار و شکوفایی، ج) دوره ساخت تثبیتی، د) دوره آشفتنگی.
گرایش اجتهادی-اصولی مصادف دوره تأسیسی و گرایش اخباری-حدیثی مصادف دوره تثبیتی
شکل‌گیری مکتب اخباری و اقبال نهاد دینی به آن حاصل تجربه و تأمل ساختار دینی به‌ویژه تجربه متجاوز از یک‌صدساله تعامل آن با ساختار سیاسی بوده است. این رویداد در عین حال واقعه ناگزیر روند اندیشه دینی در ساختار دینی نیز بود.

۶. نتیجه‌گیری

پروژه فکری منصور صفت‌گل در کتاب «ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران: (تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری)» از این جهت که چارچوبی جامعه‌شناختی را به‌طور نظام‌مند در تاریخ‌نگاری عصر صفوی به کار می‌گیرد،

واجد ارزش و اهمیت کم‌نظیری است. مفاهیم جدیدی که او معرفی کرده و همچنین تناظری که میان منحنی تغییرات ساختار سیاسی و دگرگونی‌های ساختار دینی برقرار ساخته، دستاوردهای قابل توجهی برای حوزه صفوی‌پژوهی و تاریخ‌نگاری نهاد دینی امامیه محسوب می‌شوند. با این حال، نتیجه ارزیابی انتقادی این مقاله نشان می‌دهد که تحلیل صفت‌گل از دگرگونی‌های نهاد دینی در سده یازدهم و دوازدهم، به دلیل اتکا بر خوانشی خاص و از پیش‌شکل‌گرفته از نظریه اخباری، دچار کژتابی‌های تحلیلی قابل‌توجهی شده است.

جمع‌بندی نقدهای پنج‌گانه‌ای که در این مقاله ارائه شد، نشان‌دهنده الگویی نظام‌مند از خطاهای روش‌شناختی و تفسیری در کار صفت‌گل است. نخست، معادل‌سازی اخباری‌گری با «کم‌حرکی اندیشه‌ای» و تقارن‌سازی آن با دوره تثبیتی و زوال صفویه، یک تبیین پسینی است که با پویایی‌های معرفتی متون اصلی این مکتب ناسازگار است. شواهد متنی نشان می‌دهد که حاملان مکتب اخباری، برخلاف تصویر ارائه‌شده، با نقد بنیادین نهاد «اجماع» و اتخاذ روش آزادانه مقدس‌ارذیلی، فضای بیشتری برای اندیشه‌های تازه در فقه فراهم می‌کردند. دوم، توصیف اخباری‌گری به‌مثابه «بازگشت به اندیشه‌های سلفی» و «حدیث‌گرایی»، فهم نادرستی از ماهیت روش‌شناختی این جنبش است؛ ندای استرآبادی تأکیدی بر رهیافتی یقین‌محور بود، نه تقلیدی از روش‌شناسی محدثان متقدم. سوم، روایت صفت‌گل از ظهور اخباری‌گری به‌عنوان «واکنش شدید» به ارتباط حکومت و مجتهدان، از تمایزگذاری میان گروه‌های مختلف فقها ناتوان است و مخاطب انتقادات استرآبادی را به‌درستی تشخیص نمی‌دهد. چهارم، نسبت‌دادن تعارض ذاتی میان اخباری‌گری با حکمت و تصوف، حاصل تأثیرپذیری از اسطوره عقل‌ستیزی اخباریان است؛ در حالی‌که بررسی دقیق متون استرآبادی نشان می‌دهد او نه با اصل فلسفه و عقل، بلکه با جریان‌های فکری خاصی درون فلسفه و کلام مخالف بود و خود بر آموزش دقیق علوم عقلی تأکید داشت. پنجم، صورت‌بندی صفت‌گل از اجتهاد و فلسفه به‌مثابه دو جریان متحد، در حالی‌که او خود در بخش‌هایی از کتاب به تفکیک این دو گرایش پرداخته، حاکی از عدم انسجام درونی در تحلیل اوست.

مجموع این نقدها نشان می‌دهد که آسیب اصلی در پروژه صفت‌گل، به کارگیری روش‌شناسی وارونه است. او به‌جای آن‌که نخست توصیفی درون‌ماندگار از منطق تحولات دانش فقهی به دست دهد و سپس پیوند آن را با تحولات ساختار سیاسی توضیح دهد، از

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا وطن‌خواه) ۷۷

پیش، فروپاشی دولت صفوی را مفروض گرفته و سپس تلاش کرده است منحنی تغییرات نهاد دینی را نیز همسو با آن، به سمت ضعف و خمودگی ترسیم کند. در چنین مسیری، چاره‌ای جز توصیف مکتب اخباری با مفاهیمی چون «کم‌حرکی اندیشه‌ای»، «سلفی‌گری» و «عقل‌ستیزی» باقی نمی‌ماند. این مقاله با بازخوانی متون اصلی و بهره‌گیری از مفهوم «مجتهد-محدث» نشان داد که مکتب اخباری نه توده‌ای یک‌دست از حدیث‌گرایان خردستیز، بلکه جریانی از فقهای تربیت‌شده در نظام آموزشی عقلانی بود که در مقام صدور حکم شرعی، قطعیت اخبار را بر استدلال‌های ظنی مرجح می‌دانستند.

بنابراین، دستاورد نهایی این ارزیابی انتقادی، فراتر از نقد یک کتاب، متوجه ضرورت بازنگری اساسی در تاریخ‌نگاری منازعه اخباری-اصولی است. پژوهشگران این حوزه نباید تکیه‌گاه تحلیل خود را بر صورت‌بندی‌های متأخر و کلیشه‌ای از این منازعه قرار دهند، بلکه باید با فاصله‌گیری معرفت‌شناختی از تعاریف برساخته درون میدان منازعه، توصیفی عینی و بی‌طرفانه از پدیده‌های دینی سده یازدهم به دست آورند. پروژه صفت‌گل با همه اهمیت و ارزش مندی‌اش، نمونه‌ای گویا از این آسیب‌روش‌شناختی است که چگونه اعتماد به خوانش‌های ازپیش‌موجود، می‌تواند پژوهش‌های تجربی دقیق را نیز به بیراهه برد و فهم ما را از یکی از سرنوشت‌سازترین تحولات تاریخ فقهات و اجتهاد امامیه مخدوش سازد.

پی‌نوشت‌ها

۱. به این دو مقاله از نیومن مراجعه کنید:

a) Newman, Andrew (1992): The Nature of the Akhbārī/Uṣūlī Dispute in Late Ṣafawid Iran, Part 1: Abdallāh al-Samāhijī's Munyat al-Mumārīsīn, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 55, No. 1, pp. 22-51

b) Newman, Andrew (1992): The Nature of the Akhbārī/Uṣūlī Dispute in Late Ṣafawid Iran, Part 2: The Conflict Reassessed, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 55, No. 2, pp. 250-261

۲. به این دو اثر مراجعه کنید:

a) Gleve, Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbari Shi'i School

b) Abisa'ab, "Shi'i Jurisprudence, Sunnism and the Traditionist Thought (akhbari) of Muhammad Amin Astarabadi", International Journal of Middle East Studies, Vol. 47, pp.

۳. برای بحث و توضیح بیشتر بنگرید به حسین‌زاده و وطن‌خواه، «ارزیابی انتقادی خوانش عقل‌ستزانه از اخباریان»، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، صص ۷۹-۱۰۰ و وطن‌خواه، چالش‌های عقل در میان اندیشمندان مسلمان: گفتگوی علامه حلی-محمدامین استرآبادی-شیخ مرتضی انصاری.

کتاب‌نامه

- آل‌غفور، سیدمحسن (۱۳۸۴)، جایگاه سیاسی عالم دینی در دو مکتب اخباری و اصولی، چ ۱، قم: بوستان کتاب
- ابی‌صعب، رولاجردی (۱۴۰۰)، دیباچه بر دانش‌نامه شاهی، با مقدمه، تحقیق و تصحیح رولا جردی ابی‌صعب و رضا مختاری خویی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل-دانشگاه تهران با حمایت و همکاری دپارتمان مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا
- ابی‌صعب، رولاجردی (۱۳۹۶)، تغییر مذهب در ایران: دین و قدرت در ایران عصر صفوی، ترجمه منصور صفت‌گل، چ دوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
- استرآبادی، محمدامین (۱۳۸۴ش)، الفوائد المدنیة و بذیله الشواهد المکیة، به کوشش رحمت‌الله رحمتی اراکی، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۲۶ق
- اسلامی، روح‌الله (۱۳۸۹)، بررسی زمینه‌های اجتماعی فراز و فرود مکتب اخباری در قرن دوازدهم هجری/هجدهم میلادی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی
- ایزدی مبارکه، کامران و سیدمحمدهادی گرامی (۱۳۸۹)، «اصطلاح اخباری در سیر تحول مفهومی»، حدیث پژوهی، ش ۳، صص ۱۴۷-۱۶۶
- حسن‌پور، محمدحسن و مهدی ذوالفقاری (۱۴۰۰)، «جایگاه فقهای شیعه در مناسبات دینی و اجتماعی ایران عصر صفویه»، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام، سال بیست و دوم، شماره هشتاد و هفتم، صص ۲۱۹-۲۴۸
- حسین‌زاده، مهدی و کوشا وطن‌خواه (۱۴۰۰)، «جامعه‌شناسی تاریخی و ارزیابی انتقادی خوانش سکولاریستی از اخباریان»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۱۰، شماره ۴، صص ۱۲۳۷-۱۲۶۰
- حسین‌زاده، مهدی و کوشا وطن‌خواه (۱۴۰۱)، «ارزیابی انتقادی خوانش عقل‌ستزانه از اخباریان»، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، صص ۷۹-۱۰۰
- رجبی، محمدحسین (۱۳۸۷): زمینه‌ها و علل ظهور اخباری‌گری در دوره صفوی، رساله دکتری رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران
- زرقی، موسی، حسین صابری، و عبدالکریم عبداللهی‌نژاد (۱۳۹۵)، «اخباری کیست؟»، مطالعات اسلامی: فقه و اصول، سال ۴۸، شماره پیاپی ۱۰۴، صص ۲۵-۶۳

کاربست جامعه‌شناسی در مطالعه تاریخی و آسیب‌گاه‌های آن: ... (کوشا وطن‌خواه) ۷۹

صبوریان، محسن (۱۳۹۸)، تکوین نهاد مرجعیت تقلید شیعه، ج ۲، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر، ارتباطات

صفت‌گل، منصور (۱۳۸۱)، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی (تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری)، چاپ اول، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا طارمی، حسن (۱۳۹۱)، «جستاری در باب اخباری‌گری و نسبت آن با رهیافت و منظومه معرفتی میرزامهدی غروی اصفهانی - بخش یکم»، فصلنامه سفینه، شماره ۳۴، صص ۱۴۵-۱۶۹

عبدی، زهرا (۱۳۹۶)، «اندیشه سیاسی علمای شیعه در اواخر سده دوازدهم هجری - با تکیه بر اندیشه شیخ یوسف بحرانی و علامه وحید بهبهانی»، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی، سال پانزدهم، شماره ۵۹، صص ۵۳-۷۸

فائز، قاسم و شریفی، محمد (۱۳۹۳)، «پیدایش، سیر تطور و تداوم اخباری‌گری»، نشریه علمی-پژوهشی کتاب قیم، ش ۱۱، صص ۲۱۳-۲۵۰

قائم‌نیک، محمدرضا (۱۳۹۵)، بررسی تغییرات اندیشه اجتماعی فقهای امامیه با تأکید بر آرای شیخ مفید و سیدمرتضی، رساله دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران

کیوانی، مهدی (۱۳۸۲)، «نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی»، جهان کتاب، سال هشتم، شماره ۱۷۹ و ۱۸۰، صص ۳۸-۳۹

مبین، ابوالحسن (۱۳۸۲)، «معرفی کتاب ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۶۸ و ۶۹

مدرسی طباطبایی، سیدحسین (۱۳۶۸)، مقدمه‌ای بر فقه شیعه، ج اول، مشهد: آستان قدس رضوی، ترجمه محمدآصف فکرت

وطن‌خواه، کوشا (۱۳۹۹)، چالش‌های عقل در میان اندیشمندان مسلمان: گفتگوی علامه حلی - محمدمبین استرآبادی - شیخ مرتضی انصاری، رساله دکتری دانش اجتماعی مسلمین، دانشگاه تهران یحیائی، علی (۱۳۹۱)، «نقد و بررسی کتاب ساختار و نهاد دینی در ایران عصر صفوی»، نشریه تاریخ پژوهی، شماره ۵۲، صص ۱۷۹-۱۹۵

یوسفی، سیدمهدی (۱۳۸۹)، تعدیلات لازم برای به‌کارگیری نظریه تاریخی فوکو در ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی

Abisa'ab, Rula J (2015), "Shi'i Jurisprudence, Sunnism and the Traditionist Thought (akhbari) of Muhammad Amin Astarabadi", International Journal of Middle East Studies, Vol. 47, pp. 5-23

Gleave, R (2007), Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbari Shi'i School, Leiden

Gleave, R. (1996), Akhbari Shi'i Jurisprudence in the Writings of Yusuf b. Ahmad al-Bahrani (d. 1186/1772), PhD Dissertation, University of Manchester

- Newman, A. (1992), The Nature of the Akhbārī/Uṣūlī Dispute in Late Ṣafawid Iran, Part 1: Abdallāh al-Samāhijī's Munyat al-Mumārīsīn, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 55, No. 1, pp. 22-51
- Newman, A. (1992), The Nature of the Akhbārī/Uṣūlī Dispute in Late Ṣafawid Iran, Part 2: The Conflict Reassessed, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 55, No. 2, pp. 250-261
- Sifatgol, Mansur (2003): Safavid Administration of Avqaf: Structure, Changes, and Functions (1077-1135/ 1666-1722) in: A. J. Newman (ed.): Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period, Leiden: Brill
- Weber, Max (1949): The Methodology of the Social Sciences, Translated & Edited by Edward A. Shils and Henry A. Finch